

МОРФОЛОГІЧНА ПАРАДИГМАТИКА ІМЕННИКІВ II ВІДМІНИ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ ТВЕРДОЇ ГРУПИ НА -О В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Світлана КОВТЮХ (Кіровоград, Україна)

У статті з'ясовано місце іменників II відміни чоловічого роду твердої групи на -о в системі словозміни сучасної української літературної мови, визначено елементарні парадигматичні класи з урахуванням низки релевантних чинників: лексико-семантичного, морфологічного, акцентуаційного, словотвірного, морфологічного, синтагматичного тощо.

Ключові слова: морфологічна парадигматика, елементарний парадигматичний клас, парадигма, чоловічий рід, тверда група.

The author considers the place of the hard group masculine nouns of the second declension ending with -o in the word change system of the Ukrainian Literary Language, defines elementary paradigmatic classes taking into account a number of relevant factors: lexical, semantic, morphological, accentuating, word-formative, morphonological, syntagmatic etc.

Key words: morphological paradigmatics, elementary paradigmatic class, paradigm, masculine gender, hard group.

Систему словозміни іменників, зокрема II відміни чоловічого роду твердої групи на -о, вивчали Ю. В. Шевельов (Шерех), М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, С. П. Бевзенко, І. М. Керницький, І. Г. Матвіяс, М. Затовканюк, М. Я. Плющ, А. П. Грищенко та інші. Але залишається нерозв'язаною проблема виділення елементарних парадигматичних класів цих слів, як власних, так і загальних назв.

Мета статті – дослідити морфологічну парадигматику іменників II відміни чоловічого роду твердої групи на -о. З метою реалізації цієї мети необхідно розв'язати такі завдання: 1) визначити місце вказаних лексем у системі словозміни іменника; 2) встановити й схарактеризувати низку релевантних чинників, що впливають на їхнє відмінювання; 3) виокремити елементарні парадигматичні класи (ЕПК) іменників II відміни чоловічого роду твердої групи на -о.

Іменники чоловічого роду на -о засвідчені в усіх слов'янських мовах, в українській, на думку І. Г. Матвіяса, такі слова поширені найбільше [5: 83]. Серед них – загальні назви спорідненості й свояцтва (*тамто, дімдо*), зокрема із суфіксами **-к-** (*дімверко, сватком, брамтко, тамтко, дямдько, свемкорко*), **-ечк-** (**-очк-**) (*дямдечко, бамтечко, чоловімчечко, вуєчко, тамточко*), **-еньк-** (**-оньк-**) (*зямтенько, женишемньо, темстенько, бамтенько, татумсенько, свемкронько, тамтонько, свамтонько*); загальні назви осіб (*майстром* – діал., *майстер* (ВТС: 637)), на **-ко** (*бамійко* – етнонім, „представник етнічної групи українців” (СУ), *хлопко* – розм., *хлопець* (СУ), *антимко* – діал., *чорт* (СУ), *нямньо, чваньком, безшамньо, вигамдько, сивоборомдько, непосимдько, відлюмдько, хвальком, безпамлько, слиньком*), на **-енько** (**-онько**) (*воямчемньо, гомстенько, козамчемньо, чумачемньо, музимчемньо, паничемньо, візнимчемньо, сусімдонько, старостомньо*), на **-ло** (*вайлом, памдло 2* – підла людина (СУ), *чумчело 2* – про людину (СУ), *страшимдло* – „людина незвичайного вигляду, ненормальних розмірів, ваги і т. ін.” (ВТС: 1400)), на **-ило** (*громимло,*

мурмило, зубрило, басило, чумачило), на **-ало** (гаримало, опумдало, амйало, патямало), на **-айло** (шкандибамйло, викидамйло, недбамйло, позивамйло, потакамйло), частина вказаних іменників має яскраву оцінну характеристику; власні імена та прізвища з такими самими фіналями та ін. (Марком, Стецьком, Андрімйко, Антомико, Данимло, Яремко, Леськом, Михасемнйко, Фемденько, Фемдечко, Гавримленько, Гавримлечко, Данимленько, Данимлечко, Самімйло, Михамйло, Кирило, Корнимло, Майстром, Бистром, Геремчко, Путьком, Троньком, Хаблом, Кізлом, Косимло, Закусимло, Гадзамло, Дземкало, Залицяймйло, Дрипамйло, Тягнимрядно, Ярумто, Нетимйливо, Дахном, Кормом); апелятиви – назви осіб на **-енко** (безхамтченко, хорунжемнко, чабанемнко, попомнко, ткачемнко, мірошничемнко, глитаємнко) та на **-исько** (дідимсько, дармоїмдисько, солдамтисько, панимсько); прізвища з такими самими словотворчими формантами (Масемнко, Номсенко, Лісничемнко, Романичемнко, Синемнко, Хилемнко, Шепелемнко, Штогаремнко; Гнатимсько, Ковалимсько, Максимсько, Павлимсько); назви істот-неосіб – тварин, птахів, риб тощо з деякими з вищевказаних формантів (сірком 1 – собака, переважно сірої масті (ВТС: 1324), соловемсчко, соловімсчко, пугачемнйко, замйнько, бузько – діал., лелека (СУ), ведмєдько, вороньком, коничемнйко, лелемченько, вомвченько, соколонько, шпаконько, котісько, окунісько, хробачісько); назви неістот (сімверко – холодний вітер (СУ), соловейко 2 – дитяча іграшка-свисток (СУ)); топоніми, зокрема ойконіми – назви населених пунктів (Воронемнко, Олемсько, Заламзько, Чернемнко, Горбатемнко, Беремзко, Шевчемнко); гідроніми (Дніпром).

Мабуть, помилково в „Словниках України” іменник *мазило* – мастило; квач (СУ) марковане категорією чоловічого роду. У „Великому тлумачному словнику” зазначено: *мазило* – середнього роду, „1. розм. Те саме, що *мастимло* 1. 2. діал. Квач (у 1 знач.)” (ВТС: 636). Автори „Граматичного словника української літературної мови” (2011) також вважають, що *мазило* – іменник середнього роду (ГСУЛМ: 388).

Існує кілька гіпотез про походження лексем чоловічого роду, які в називному відмінку однини мають закінчення **-о** в українській мові й пов’язані з давніми іменниками **-ѡ-основ**. З одного боку, наявність таких слів у всіх слов’янських мовах свідчить про їх давню, праслов’янську етимологію, з другого – іменники чоловічого роду на **-о** в українській мові з’явилися в різні історичні періоди.

Дослідники О. О. Шахматов, М. К. Грунський, Л. П. Якубінський, З. Г. Розова уважали, що ці слова походять від давніх форм кличного відмінка. О. І. Соболевський, С. Й. Смаль-Стоцький, С. М. Кульбакін, В. І. Сімович припускали, що первісно це були форми середнього роду. На думку лінгвіста В. Шимановського, виникнення закінчення **-о** в указаних лексемах зумовлене фонетичними причинами [Див.: 1: 31–32; 2: 15; 5: 83; 6: 110].

Найбільш вірогідною, як уважав С. П. Бевзенко, є гіпотеза про виникнення власних чоловічих імен на кшталт *Петро, Павло, Марко, Гаврило, Данило* та ін. з флексією **-о** відповідно до давніших *Петръ, Павль, Маркъ, Гаврииль, Данииль* тощо шляхом перенесення флексій **-о** на ці іменники від іменників середнього роду **-ѡ-осн.**, які здавна закінчувалися на **-о**. Поширення впливу іменників середнього роду **-ѡ-осн.** на особові чоловічі імена, що належали до цієї ж основи, особливо посилювалося після занепаду редукованих голосних, що викликало революційні зміни у фонетичному оформленні фіналі цих слів (втрата кінцевих коротких голосних у слабкій позиції, утворення нових закритих складів, збіг приголосних в абсолютному кінці слова тощо). Останнє явище, у свою чергу, „сприяло закріпленню цього впливу”: історичні пам’ятки цього часу засвідчують „посилення впливу іменників середнього роду **-ѡ-осн.** на особові чоловічі імена”. Зменшено-пестливі особові імена на зразок *Василько, Варяжко* з’явилися до занепаду зредукованих („вони фіксуються у староруських літописах під різними роками X–XI ст., хоч ці літописи, правда, дійшли до нас у пізніших копіях”). А форми на кшталт *Петро, Гаврило* „фіксуються не раніше XII ст. (пор., наприклад, приписку до Добр. єв. 1164 р., де вперше засвідчене ім’я цього типу: Добрило), а в українських пам’ятках, починаючи з XIV ст., вони вже є типовими” [1: 33].

Досліджуючи систему словозміни на матеріалі писемних джерел XVI століття, І. М. Керницький звертає увагу на те, що серед великої кількості власних імен на **-о** найбільшу групу утворюють імена на **-ко**. Останній формант, безсумнівно, має зв’язок із

середнім родом, тому слушною видається думка В. І. Сімовича [2: 16–17], який власне приєднується до поглядів В. Шимановського та С. Й. Смаля-Стоцького про сприяння явищу появи **-о** в початковій формі власних імен відомої в українській мові заміни словоформ називного відмінка кличним, до всіх цих іменників підходить середній рід. Також В. І. Сімович пов'язує появу закінчення **-о** із занепадом зредукованих, коли виникла важка для вимови сполука двох приголосних, то з метою її уникнення з'явилися відповідні суфікси, певну роль відіграли й механічні процеси, зокрема скорочення [7: 309–310].

Дослідник С. П. Самійленко не погоджується з тим, що первісно всі іменники на **-о** були середнього роду. Він вважає, що закінчення **-о** як в іменниках чоловічого, так і середнього роду є залишком суфікса давніх **-о**-основ, а імена на кшталт *Марком, Кирилло, Павлом* з'явилися за аналогією до давніших утворень на **-о**. Учений повторює, по суті, погляди А. Ю. Кримського, також зазначаючи, що українські назви осіб на зразок *братко, костько, гринко, мишно* (приклади з грамот XIV–XV століть) „зберігають” у називному відмінку однини перетворений на „флексію основотворчий суфікс **-о**”, а пізніші фонетичні процеси, зокрема занепад редукованих голосних **ъ, ъ**, лише сприяли збільшенню кількості таких утворень за існуючою віддавна в живій мові морфологічною моделлю” [6: 111].

Підтримуючи такі гіпотези С. П. Самійленка, автор відомої монографії „Іменник в українській мові” (1974) І. Г. Матвіяс не погоджується з його надто категоричним запереченням ролі чинника евфонії. На думку останнього вченого, фіксація в говорах і давніх пам'ятках унікальних форм із вставною фонемою **/o/** на зразок *Карол, Павол, Марок* підтверджує значення милозвучності в процесі утворення Н. в. однини від колишніх форм з двома кінцевими консонантними фонемами. І. Г. Матвіяс зокрема зазначає: „Очевидно, внаслідок аналогії до давніх форм на **-о**, з одного боку, і через прагнення до милозвучності, з другого, на певному етапі історичного розвитку української мови було дуже продуктивним творення іменників” чоловічого роду на **-о** [5: 84].

У таблицях словозміни українських іменників О. О. Тараненко для досліджуваних слів пропонує 13 зразків (назви істот: *дімдько, міняміло, раклом, бамтько, тамто, хлопчимсько, здоровимло, громимло*; власні імена осіб: *Левком, Павлом*; назви неістот: *чоботимсько* (від *чобіт*, чоловічий рід), *басимло* (від *бас*, чоловічий або середній рід), *Дніпром* (ріка) [8: 58–60, 78].

У новому „Граматичному словнику української літературної мови” (2011) для іменників II відміни чоловічого роду твердої групи на **-о** засвідчено 14 таблиць словозмінних парадигм: *штормимло, громимло, міняміло, вайлом, бамтечко, бамтько, гнідком, тезком, сватком, чубимсько, конимсько, тамто, соньком, вайлом* (ГСУЛМ: 676, 677, 682, 693).

У „Граматичному словнику української літературної мови” (2011) зафіксовані іменники з повною парадигмою, виключно загальні назви. У таблицях словозміни О. О. Тараненка для одного іменника *Дніпром* запропоновані тільки форми однини (неповна парадигма). Крім того, у праці О. О. Тараненка зазначені такі зауваження: подібно до слова *дімдько* відмінюються лексеми *безбамтченко, козамчемньо* і т. ін., а також прізвища на кшталт *Шевчемнко* [8: 58]. Оцінно-характеристичні іменники з наголосом на останньому складі марковані чоловічим родом, але частіше подвійним – чоловічим або середнім (*брехлом, вайлом, мурлом* – про людину, *хамлом*). У формах множини такі лексеми вживані рідко, крім *раклом* („самовдоволені вайли” – Ю. Шевельов) [8: 59].

Дослідник О. О. Тараненко вказує на особливості акцентуації в народній мові омонімічних до власних імен осіб назв церковних свят, де на відміну від антропонімів наголос падає на основу: „Це було на *Пемтра* й *Памвля*”, „На *Пемтра* й душа тепла”; „До *Дмиттра* дівка хитра, а *по* (тобто після) *Дмиттрі* хоч комин витри” (Прислів'я), зокрема й у місцевому відмінку однини в останньому прикладі [8: 60].

У монографії „Словозмінна парадигматика українських прізвищ” нами виокремлено 6 ЕПК (елементарних парадигматичних класів) власних назв II відміни чоловічого роду твердої групи на **-о** із заголовними лексемами *Андреміко, Бемкало, Непимітиво, Божком, Бистром, Кормом* [4: 81, 183–185]: *Розгорнувши цю книжку, читачу, ти починаєш знайомство з письменником надзвичайної долі. Ім'я його – Володимир Винниченко; Молодість Володимира Винниченка збіглася з початком нового, ХХ століття; У*

Елисаветградській гімназії репутацію *enfant terrible* Володимиру Винниченку створили його непорозуміння з адміністрацією; Ув'язнення розтягнеться тепер уже на цілих два роки... Ворота волі перед **Винниченком** розчиняють лише революційні події 1905 року; Із спогадів племінниці письменника Любові Андріївни Винниченко (яка померла майже 90-літньою в березні 1993-го в селі під Бобринцем на Кіровоградщині) стало децю відомо про корені роду **Винниченків** (В. Панченко).

На парадигматику іменників II відміни чоловічого роду твердої групи впливають такі чинники: 1) родова віднесеність; 2) належність до категорії істот-осіб, істот-неосіб чи неістот; 3) набір певних флексій; 4) переважний порядок закінчень у парадигмі, залежно від пріоритетності їх використання;

5) вплив на вибір закінчення словотворчого суфікса чи фіналі основи; 6) лексичне значення; 7) відхилення від прогнозованих форм; 8) вплив наголошування на відмінкову парадигму; 9) наявність зв'язаних форм Н., З. та Кл. в. множини; 10) вплив прийменника на вибір закінчення; 11) повна чи неповна парадигма; 12) чергування голосних і приголосних фонем.

Для словозмінних парадигм іменників чоловічого роду II відміни характерні такі закінчення: однина – Н. в. – **-о**, Р. в. – **-а** (бо такі назви позначають істот або конкретні предмети), Д. в. **-ові / -у** (для назв істот-осіб), **-у / -ові** (для істот-неосіб та неістот), З. в. – **-а** (для назв істот), або нульове закінчення (**-а**) (для назв неістот – конкретних предметів), або нульова флексія (для назв неістот, що не позначають назви конкретних предметів), О. в. – **-ом**, М. в. – **-ові / -і / -у** або **-ові / -у** (для назв істот-осіб), **-і / -ові / -у** або **-у / -ові** (для назв істот-неосіб), **-і / -ові / -у** або **-у / -ові** (для назв неістот) (варіантні дублетні закінчення (без флексії **-і**) характерні для лексем з кінцевою задньоязиковою приголосною основи, переважно /**к**/), Кл. в. – **-у** або **-е** (збігається з формою Н. в. однини з флексією **-о**, коли слово марковане середнім родом, точніше – подвійним родом: чоловічим чи середнім); форми множини Н. в. – **-и / -а**, Р. в. – **-ів / -Ш**, Д. в. – **-ам**, З. в. – **-ів / -Ш** // (***в -и / -а**) (для назв істот-осіб), **-ів / -Ш** // **-и** (для назв істот-неосіб), **-и / -а** (для назв неістот), О. в. – **-ами**, М. в. – **-ах**, Кл. в. – **-и / -а**.

У формі вокатива досліджувані іменники можуть мати або закінчення **-у** або **-е**, перше характерне для лексем з кінцевою приголосною фонемою /**к**/ (*бамтьку, дямдьку, бичимську, хвалькум, музичемньку, Оцимьку, Різничемньку, Роздобумдьку*), а також для слів *дімду, тамту* й прізвищ з наголосом на закінченні (*Биструм, Кормум*), в усіх інших випадках уживається флексія **-е** (*міняміле, здоровімле, громімле, Днімпре, Памвле, Бемкале, Женімле, Світаміле*).

Семантика слова має важливе значення у виборі відмінкових флексій і порядку їх уживання. Наприклад, іменник *сірком* має 2 значення: 1. Собака, переважно сірої масті. 2. розм., рідко. Те саме, що горілка (СУМ (9: 230)): *Проценко потягував старе смаковите винце, Рубець смакував крутий та солодкий чай, як звав Колісник пунш, а сам хазяїн тяг сірка за хвіст* (Панас Мирний); *сірка* смикнути – *фам. випити горілки. Одні примостилися під вокзалом чай пити; другі розтеклись по халабудках пивком прохолодитися; треті потягли у вокзал сірка смикнути* (Панас Мирний). Крім того, *Сірком* – прізвище особи чоловічої статі: *Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман Війська запорозьких низових козаків* (Д. Яворницький). Лексема *соловейко* позначає: 1. Птаха. 2. Дитячу іграшку-свисток (СУ) та прізвище особи чоловічої статі: *Доцик, доцик, ти вже злива! Плаче груша, плаче слива. Ти періцить заходився, Соловейко* (птаха – С. К.) *застудився* (Л. Костенко); *Загалом О. М. Пошивайло описує такі різновиди керамічних звукових виробів: свистунці, соловейки, барині, брязкальця-хихички, вказуючи на їх обрядове призначення* (О. Чаплій); *І прізвище в хлопця ніби зумисно до оцих ямочок і рум'янця, – Соловейко. Вадим Соловейко* (О. Гончар). Іменник *бурмило* також має 3 значення: 1. Жартівливе прізвище ведмеда. 2. *перен.* Про неповоротку людину; *тюхтій, вайло* (ВТС: 103). 3. Прізвище особи чоловічої статі: *Хотів [Данило] тим криком більше наполохати звіра [ведмеда]. Бурмило й справді заплигав, як кінь на галопі* (М. Трублаїні); *От таким-то бурмилом у сільській роботі був і наш Іван Лінох* (І. Франко); *Нам пощастило: на другий же день після приїзду з Києва ми „взяли слід” – вистежили, як Бурмило і Книш подалися у плавні, і собі нищечком за ними*

на плоскодонці (В. Нестайко). Зафіксовано 4 лексичні значення слова *антипко* – 1. діал. Чорт (ВТС: 34). 2. Зменшено-пестливе до імені *Антип*. 3. Прізвище особи чоловічої статі. 4. Повстанське псевдо: *Ходили перекази, що в негоду в річці товчуться антипки, чорти тобто, ловлять русалок, аби кохатися з ними* (М. Олійник); *У дитинстві Антипко справляє враження замкнутої і нелюдкою дитини* (З інтернету); *Член групи, технічний спеціаліст: Ігор Антипко* (З інтернету); *Як колишній підполковник став командиром відділення під псевдом „Антипко” (прізвищ одне одного ми, як правило, не знали)* (О. Щукінський).

Відповідно, для назв істот-осіб *Сірко*, *Соловейко*, *Бурмимло*, *Антипко* (прізвища чоловіків), *Антипко* (чоловіче пестливе власне ім'я), *антипко* (чорт) для З. в. однини характерні форми, що збігаються з Р. в. множини (вони вживаніші), а варіантними унікальними є словоформи з применником у (в), синонімічні Н. в. множини: *Сірків* і (*у (в) *Сірким*), *Соловейків* й (*у (в) *Соловейки*), *Бурмимл* і (*у (в) *Бурмимли*), *Антипків* й (*у (в) *Антипки*) (і прізвище, й ім'я), *антипків* (*у (в) *антипки*). У назвах істот-осіб у Д. в. однини має бути такий порядок словоформ у парадигмі: *Сірком* і *Сіркум*, *Соловейкові* й *Соловейку*, *Бурмимлові* й *Бурмимлу*, *Антипкові* й *Антипку* (прізвище й ім'я), *антипкові* й *антипку*. У М. в. однини в назвах людей та персоніфікованих осіб з будь-якою кінцевою приголосною фонемою основи, крім задньоязикових і глоткової, засвідчені такі форми: *на*, у (в), *при*, *по* *Бурмимлові*, *Бурмимлі* й *Бурмимлу*. А в словах з основою на /г, к, х, г/ не вживається флексія -і: *на*, у (в), *при*, *по* *Сірком* і *Сіркум*, *на*, у (в), *при*, *по* *Соловейкові* й *Соловейку*, *на*, у (в), *при*, *по* *Антипкові* й *Антипку*.

На нашу думку, на відміну від чоловічих імен і прізвищ, які характеризуються повною відмінковою парадигмою, псевдо, псевдоніми, прізвиська, клички людей мають неповну парадигму, наприклад, *Антипко* (у значенні: повстанське псевдо). Іменник *бурмимло* (неповоротка людина), як і інші, на -ло, очевидно, має подвійний рід – чоловічий або середній.

Назви істот-неосіб на зразок *сірко* (собака), *соловейко* (птаха), *бурмимло* (ведмідь) у Д. в. однини мають флексії -у / -ові, у М. в. однини два перші слова -у / -ові, останнє – -і / -ові / -у; у З. в. множини варто вживати такі форми: *сірків* і *сірким*, *соловейків* і *соловейки*, *бурмимл* і *бурмимла*.

У „Словниках України” для останніх прикладів засвідчений інший порядок форм: *сірким*, *сірків* (СУ), проте вживанішою формою в З. в. множини назв істот-неосіб є та, що тотожна Р. в. множини, а рідше використовують словоформу, омонімічну Н. в. множини, тому запропонований нами порядок варіантних форм у парадигмі більш прийнятний.

Іменники назви неістот *сірко* (горілка), *соловейко* (іграшка) у З. в. однини та множини мають форми, тотожні відповідно Н. в. однини і множини, для назв неістот – конкретних предметів – використовують також як варіантну словоформу з флексією -а в З. в. однини, що збігається з Р. в. однини.

Від семантики іменників залежить також наявність повної чи неповної парадигм. Наприклад, топоніми та гідроніми мають тільки форми однини (*Дніпром* – річка в Україні, *Симоненко*, *Вороненко*, *Черненко*, *Горбатенко*, *Поруденко*, *Шевченко*, *Сидоренко*, *Березко*, *Олемсько*, *Заламзько* – ойконіми). У Запорізькій області назва села *Осипенко* „утворена від жіночого прізвища” (тут народилася льотчик, Герой Радянського Союзу Поліна Денисівна Осипенко), „яке в українській мові не змінюється. Але ставши ойконімом, ця назва приймає відмінкову парадигму інших назв населених пунктів, які творилися від чоловічих прізвищ” [3: 104]. Як доказ наведемо приклад словоформи О. в. однини з флексією -ом: *Сільській Раді підпорядковане також село Ольгине (до 1915 року – Нейгофунг), розташоване на правому березі річки Берди, яке утворює з Осипенком єдиний населений пункт* (Зп: 163).

Іменники на -иськ(о), що походять від лексем чоловічого роду, марковані подвійним – чоловічим або середнім родом, при цьому, на думку О. О. Тараненка, переважає у вживанні категорія чоловічого роду, помітно рідше використовують середній [8: 60]. Проте іменник *чоботимсько* (від *чобіт*) дослідник відносить виключно до чоловічого роду [8: 78], іменники *хлопчимсько*, *дідимсько*, *вовчимсько*, *зайчимсько* – до подвійного [8: 60]. Так само в „Граматичному словнику української літературної мови” (2011) назви неістот, утворені від

іменників чоловічого роду за допомогою словотворчого форманта **-нськ(о)**, маркують тільки категорією середнього роду: *чоботимсько, замчимсько, кожушимсько, кулачимсько, сніжимсько, чемодамнисько* тощо, а назви істот – чоловічим або середнім: *конимсько, псимсько, бичимсько* (від *бик*), *парубчимсько, котимсько* та ін. (ГСУЛМ: 387).

У „Словниках України” іменники *хлопчимсько, чоботимсько* – середнього роду, а лексеми *дідимсько, вовчимсько, зайчимсько, конимсько, псимсько, замчимсько, кожушимсько, кулачимсько, сніжимсько, чемодамнисько, бичимсько* (від *бик*), *парубчимсько, котимсько* – чоловічого роду (СУ).

Категорія подвійного роду – чоловічого або середнього – є причиною варіантності в Кл. в. однини: *дідимську й дідимсько, посміхомвиську й посміхомвисько, кабанимську й кабанимсько*. Для назв істот (осіб і неосіб) на **-нськ(о)** у Р. та З. в. множини характерні варіантні форми: *сомимсьок і сомимськ, псимсьок і псимськ, котимсьок і котимськ, кабанимсьок і кабанимськ, чоловімчисьок і чоловімчиськ, парубчимсьок і парубчимськ*. На це вказує, зокрема, О. О. Тараненко [8: 60]. Такі форми в зразках словозміни пропонують й автори „Граматичного словника української літературної мови” (2011): *конимсьок і конимськ* (ГСУЛМ: 677). Не до кінця зрозуміла логіка авторів видання „Словники України”, де в Р. та З. в. множини зафіксовано для назв істот форми: *хлопчимськів, дідимськів, вовчимськів, зайчимськів, конимськів, псимськів, бичимськів* (від *бик*), *парубчимськів, котимськів*; у Р. в. множини для назв неістот: *сніжимськ, чемодамниськ, бичимськ* (від *бич*), *чоботимськ*, але: *замчимськів, кожушимськів, кулачимськів* (СУ). Слушною видається думка О. О. Тараненка й авторів „Граматичного словника”.

Для досліджуваної групи іменників засвідчені такі схеми наголосу: а) нерухомий на основі; б) нерухомий на закінченні; в) наголос на закінченні, крім Кл. в. однини, де переміщується на основу; г) наголошена основа у формах однини та флексія – у підпарадигмі множини; ґ) в однині наголос на закінченні, крім Кл. в., у множині – на основі.

Для словозміни іменників II відміни чоловічого роду твердої групи на **-о** характерні такі альтернативні голосних і приголосних фонем: а) чергування нульової фонемі з випадною /о/ в Р. та З. в. множини у формах з нульовою флексією: *хлопчимсько – хлопчимсьок, дідимсько – дідимсьок, зайчимсько – зайчимсьок, вовчимсько – вовчимсьок*: – *Ей ти, Васько, чи як там тебе!* – крикнув Оксен до гурту *хлопчисьок*, що юрмилися біля підвід. – *Ану, біжи сюди!* (Григорій Тютюнник); б) чергування твердої та м’якої приголосних фонем у формі М. в. однини перед закінченням **-і**: *здоровимло – на, у (в), при, по здоровимлі, базімкало – на, у (в), при, по базімкалі, хтомкало – на, у (в), при, по хтомкалі, чудимло – на, у (в), при, по чудимлі, чумачимло – на, у (в), при, по чумачимлі*; в) чергування твердої та м’якої приголосних фонем у формах М. в. однини перед закінченням **-і** та формах Р., З. в. множини перед флексією **-ів**: *раклом – на, у (в), при, по раклім, раклімв, брехлом – на, у (в), при, по брехлім, брехлімв, вайлом – на, у (в), при, по вайлім, вайлімв, Павлом – на, у (в), при, по Павлім, Павлімв, Бистром* (прізвище особи чоловічої статі) – *на, у (в), при, по Бистрім, Бистрімв*.

Система словозміни іменників II відміни чоловічого роду твердої групи на **-о** складається з таких ЕПК:

ЕПК № 1 (Данимло) – назви істот-осіб ч. р., для яких у М. в. однини характерні закінчення **-ові / -і / -у**, у Кл. в. однини **-е**, у Н. та Кл. в. множини **-а**, у Р. в. множини **-Ш**, у З. в. множини – варіантні форми *Данимл (*у (в) Данимла)*, повна парадигма, нерухомий наголос на основі, чергування твердої та м’якої приголосних фонем перед флексією **-і** в М. в. однини. За цим зразком змінюється також власне чоловіче ім’я *Гавримло*.

ЕПК № 2 (Михамйло) – назви істот-осіб ч. р., ознаки схожі на попередній ЕПК, різниця в тому, що в Н. та Кл. в. множини флексія **-и**, у Р. в. множини **-ів**, у З. в. множини – варіантні форми *Михамйлів (*у (в) Михамйли)*, чергування твердої та м’якої приголосних фонем перед голосною фонемою закінчення /і/ засвідчене в М. в. однини та Р., З. в. множини. Так само відмінюються: *Кирилло, Манумйло, Самімйло, Корнимло*; прізвища осіб чоловічої статі: *Бемкало, Бимло, Джимгало, Джуммало, Дземкало, Дибамйло, Димкало, Емчкало, Женимло, Жигамйло, Журимло, Закусимло, Залицяймйло, Звімзло, Іванимло, Кацимло, Кимркало, Куримло, Лимло, Лихопамвло, Лімтепло, Маїмло, Манімло, Мисяймйло, Міняймйло, М’ямло, Несвітймйло, Нетріпамйло, Покотимло, Політимло, Походимло, Почекамйло, Прибимло*,

Процяміло, Процідимло, Решетимло, Світаміло, Скрипаміло, Стимсло, Тарайдамкало, Темікало, Теробимло, Топимло, Тягнимрядно, Цдомкало, Цюмкало, Цямпало, Цьоммкало, Чекаміло, Чичимкало, Шалавимло, Шелемпало, Шмимло, Штомкало, Юмкало, Ярумто та ін.

ЕПК № 3 (тамточко) – назви істот-осіб ч. р., від попереднього ЕПК відрізняється тим, що в М. в. однини закінчення **-ові / -у**, у Кл. в. однини **-у**, не засвідчені чергування приголосних фонем. До цього ЕПК входять, зокрема, зменшено-пестливі варіанти чоловічих імен: *Глімбо, Глімбонько, Глімбочко, Дамньо, Данимло, Данимлонько, Данимлочко, Богдамнечко, Богдамнко, Богдамненько, Богдамночко, Бомдько, Ромамнко, Ромамнонько, Ромамночко, Роммко, Ромамсенько, Івамнко, Івамнонько, Івамночко, Івамненько, Івамнечко, Івамсечко, Івамсенько, Івасюмнечко, Івамшенко, Івамшечко, Івашико, Анатомлько* та ін., а також *бамтенько, дямдечко, відлюмдько, тамтко, темзко, гомстонько, дімдько, прихомдько, візничемнко, вдовичемнко, тамтонько, дімверко, знамько, бомько* та ін.; переважна більшість чоловічих прізвищ на **-ко**: *Гаврилеміченко, Гавримшко, Галуменько, Ганнумсенко, Гарасимменко, Двірничемнко, Дем'яненко, Джуремнко, Дикалемнко, Дробітько, Дробомтько, Дудничемнко, Емчко, Євсєєнко, Забірчко, Злодюмжко, Зосимменко, Ісичемнко, Імвєженко, Імценко, Йомненко, Йосипемнко, Калюмжко, Касямненко, Компаніміченко, Кітченко, Котимло, Крайничемнко, Лимбенко, Максимсько, Мимценко, Момько, Момленко, Онопріснко, Оселемдько, Павлимсько, Павлимчко, Паніаматченко, Переїмденко, Перетямтько, Петримчко, Пінямжко, Піхумрко, Повідамько, Посумнько, Поштаремнко, Прилимко, Прилімко, Пристамько, Прихїмдько, Промовлямько, П'ятничко* та ін.

ЕПК № 4 (Петром) – назви істот-осіб ч. р., для яких у М. в. однини характерні закінчення **-омві / -ім / -ум**, у Кл. в. однини **-е (Пемтре)**, у Н. та Кл. в. множини **-им**, у Р. в. множини **-імв**, у З. в. множини – варіантні форми *Петрімв (*у (в) Петрим)*, повна парадигма, в усіх формах, крім Кл. в. однини, наголос на закінченні, чергування твердої та м'якої приголосних фонем перед флексією **-ім** в М. в. однини та перед **-імв** у Р. і З. в. множини. За цим зразком змінюється власне чоловіче ім'я *Павлом*.

ЕПК № 5 (Левком) – назви істот-осіб ч. р., збігається з попереднім, проте в М. в. однини тільки дві варіантні флексії **-омві / -ум**, у Кл. в. однини **-у (Лемву)**, відсутні чергування фонем. Форму вокатива з наголосом на основі пропонує О. О. Тараненко в зразках словозміни [8: 59]. У „Словниках України” в Кл. в. однини зафіксована словоформа *Левкум*. За цим зразком відмінюється іменник *сватком* та ін.

ЕПК № 6 (Божком) – назви істот-осіб ч. р., в усіх формах наголошена флексія, інші ознаки збігаються з попереднім ЕПК. Заголовне слово – чоловіче прізвище, так само відмінюються антропоніми: *Блажком, Буцьком, Вашком, Головком, Гречком, Гриньком, Гульком, Даньком, Дацьком, Жижком, Іськом, Капком, Кивком, Кийком, Кривком, Крутьком, Леньком, Леськом, Мацьком, Мицьком, Моском, Нудьком, Паньком, Паськом, Процьком, Пуцьком, Редьком, Родьком, Сеньком, Сизьком, Симком, Сливком, Слиньком, Смішком, Станьком, Стрижком, Титком, Троньком, Тютьком, Фільком, Франком, Харком, Хижком, Хильком, Химком, Цейком, Цяпком, Шийком, Шимком, Шишком, Шлапком, Шпильком, Щурком, Юзьком, Юськом, Яськом, Яцьком* та ін.

ЕПК № 7 (Непимйпиво) – назва істоти-особи ч. р., зразкове слово – прізвище особи, повна парадигма, у М. в. однини **-ові / -і / -у**, у Кл. в. однини **-е**, у Н. і Кл. в. множини – закінчення **-и**, у Р. в. множини **-ів**, у З. в. множини – варіантні форми *Непимйтивів (*у (в) Непимйтиви)*, відсутні чергування фонем.

ЕПК № 8 (Бистром) – назви істот-осіб ч. р., зразкове слово – прізвище особи, повна парадигма, у М. в. однини – закінчення **-омві / -ім / -ум**, у Кл. в. однини **-у**, у Н. і Кл. в. множини – закінчення **-им**, у Р. в. множини **-імв**, для З. в. множини характерні варіантні форми *Бистрімв (*у (в) Бистрим)*, наголошене закінчення в однині та множині, відбувається чергування твердої/м'якої приголосної фонем **/л/–/л'/, /н/–/н'/, /р/–/р'/, /т/–/т'/** у М. в. однини, Р. та З. в. множини. Так само відмінюються чоловічі прізвища: *Вайлом, Васюхном, Дахном, Івахном, Кахном, Кізлом, Красном, Лахном, Майстром, Михном, Сахном, Семеном, Скоблом, Смаглом, Сямром, Тяглом, Хаблом, Хребтом, Чабром, Частом, Чухном, Шамром, Шахном*,

Юхном, Яхном. За цим зразком відмінюється загальна назва особи *раклом* – „заст. Злодій, бандит” (ВТС: 1200).

ЕПК № 9 (*Кормом*) – назва істоти-особи ч. р., зразкове слово – чоловіче прізвище, повна парадигма, від попереднього ЕПК відрізняє відсутність чергувань.

ЕПК № 10 (*бамтько*) – назви істот-осіб ч. р., повна парадигма, у М. в. однини – закінчення *-ові* / *-у*, у Кл. в. однини *-у*, у Н. і Кл. в. множини – закінчення *-им*, у Р. в. множини *-імв*, для 3. в. множини характерні варіантні форми *батькімв* (*у (в) *батьким*), наголошена основа в однині та закінчення в множині, у Н., 3., Кл. в. множини засвідчені зв’язані форми *два (обидва)*, *три, чотири бамтьки*; *на два (обидва)*, *три, чотири бамтьки*. Вільні форми вказаних відмінків мають наголос на закінченні: *батьким*, *батькімв*, у (в) *батьким*.

ЕПК № 11 (*тамто*) – назви істот-осіб ч. р., повна парадигма, у М. в. однини – закінчення *-ові* / *-і* / *-у*, у Кл. в. однини *-у*, у Н. і Кл. в. множини – закінчення *-им*, у Р. в. множини *-імв*, для 3. в. множини характерні варіантні форми *тамтімв* (*у (в) *тамтим*), наголошена основа в однині та подвійний наголос на основі й закінченні в множині (такі форми подає О. О. Тараненко [8: 59], ми поділяємо гіпотезу дослідника), чергування твердої з м’якою приголосних фонем відбувається в М. в. однини та Р., 3. в. множини, у Н., 3., Кл. в. множини засвідчені зв’язані форми *два (обидва)*, *три, чотири тамти*; *на два (обидва)*, *три, чотири тамти*. У „Грамаптичному словнику української літературної мови” в зразку словозміни лексеми *тамто* у формах множини наголошена тільки основа (ГСУЛМ: 682). Автори „Словника труднощів української мови” для цього іменника в множині пропонують форми з наголосом на закінченні: *татим* [не *тамта*], *татімв* (СТУМ: 285).

ЕПК № 12 (*базімкало*) – назви істот-осіб подвійного роду – ч. або с., повна парадигма, у М. в. однини – закінчення *-ові* / *-і* / *-у*, у Кл. в. однини варіантні закінчення *-е* та *-о*, у Н. і Кл. в. множини – закінчення *-а*, у Р. в. множини нульова флексія, для 3. в. множини характерні варіантні форми *базімкал* (*у (в) *базімкала*), нерухомий наголос на основі, засвідчена альтернація твердої та м’якої приголосних фонем перед закінченням *-і* в М. в. однини. До цього ЕПК зараховано лексеми: *дуримло*, *здоровимло*, *мазимло*, *страшимло*, *громимло*, *здоровимло*, *басимло* (про людину), *патямкало*, *хтомкало*, *чумачимло*, *чудимло*, *страшимдло* (про людину), *зубримло*, *агамкало*, *доромбало*, *доромбло*, *одоромбло* та ін.

ЕПК № 13 (*хамлом*) об’єднує іменники: *мурлом* (про людину), *вайлом*, *брехлом*, *треплом* (базіка) тощо – назви істот-осіб подвійного роду – ч. або с., повна парадигма, у М. в. однини – закінчення *-омві* / *-ім* / *-ум*, у Кл. в. однини варіантні закінчення *-е* та *-о*, хоч О. О. Тараненко [8: 58], автори „Грамаптичного словника”, „Словників України” пропонують тільки другу флексію (ГСУЛМ: 676; СУ), у Н. і Кл. в. множини – закінчення *-им*, у Р. в. множини *-імв*, для 3. в. множини характерні варіантні форми *хамлімв* (*у (в) *хамлим*), наголос на закінченні, крім форми Кл. в. однини з флексією *-е*, чергування твердої та м’якої приголосних фонем перед закінченням *-ім* в М. в. однини та перед *-імв* у Р. та 3. в. множини.

ЕПК № 14 (*дідимсько*) – назви істот-осіб подвійного роду – ч. або с., повна парадигма, у М. в. однини – закінчення *-ові* / *-у*, у Кл. в. однини варіантні закінчення *-у* та *-о*, у Н. і Кл. в. множини – закінчення *-а*, у Р. в. множини нульова флексія у варіантних формах *дідимськ* і *дідимсьок*, для 3. в. множини характерні варіантні форми *дідимськ*, *дідимсьок* (*у (в) *дідимська*), нерухомий наголос на основі, відбувається чергування нульової фонемі з випадною голосною /о/ в Р. та 3. в. множини.

ЕПК № 15 (*бурмимло*) – назви істот-неосіб ч. р., для яких у Д. в. однини характерні закінчення *-у* / *-ові*, у М. в. однини *-і* / *-ові* / *-у*, у Кл. в. однини *-е*, у Н. та Кл. в. множини *-и*, у Р. в. множини *-ів*, у 3. в. множини – варіантні форми *бурмимлів*, *бурмимли*, повна парадигма, нерухомий наголос на основі, чергування твердої та м’якої приголосних фонем перед флексією *-і* в М. в. однини та перед закінченням *-ів* у Р. і 3. в. множини.

ЕПК № 16 (*соловемйко*) у якості заголовного слова має назву птаха, сюди належать назви істот-неосіб ч. р., для яких у Д. та М. в. однини характерні закінчення *-у* / *-ові*, у Кл. в. однини *-у*, у Н. та Кл. в. множини *-и*, у Р. в. множини *-ів*, у 3. в. множини – варіантні форми *соловемйків*, *соловемйки*, повна парадигма, нерухомий наголос на основі. Так само

відмінюються лексеми *соловемсько, пугачемньо, замїньо, ведмедько, коничемньо, лелемченько, вомвченько, соколомньо, шпакомньо* тощо.

ЕПК № 17 (бузьком) назви істот-неосіб ч. р., для яких у Д. та М. в. однини характерні закінчення *-ум / -омві*, у Кл. в. однини *-у*, у Н. та Кл. в. множини *-им*, у Р. в. множини *-імв*, у З. в. множини – варіантні форми *бузькімв, бузьким*, повна парадигма, наголос на закінченні в усіх словоформах, крім Кл. в. однини *бумзьку*. До цього ЕПК зараховані *сірком, рябком, вороньком*.

ЕПК № 18 (котимсько) – назви істот-неосіб подвійного – ч. або с. роду, сюди належать іменники: *зайчимсько, кабанимсько, конимсько, псिमсько, окунимсько, хробачимсько, бичимсько* (від *бик*), *вовчимсько*. У Д. в. однини засвідчені закінчення *-у / -ові*, у М. в. однини *-у / -ові*, у Кл. в. однини *-у* та *-о*, у Н. та Кл. в. множини *-а*, у Р. в. множини *котимськ* і *котимсьок*, у З. в. множини – варіантні форми *котимськ, котимсьок, котимськи*, повна парадигма, нерухомий наголос на основі.

ЕПК № 19 (сімверко) – назви неістот, повна парадигма, заголовне слово має значення „холодний вітер” (СУ), у Д. та М. в. однини флексії *-у / -ові*, у Кл. в. однини – закінчення *-у*, у Н., З., Кл. в. множини – *-и*, у Р. в. множини – *-ів*, наголошена основа. Сюди належить іменник *соловєйко 2*, що має значення „дитяча іграшка-свисток” (СУ).

ЕПК № 20 (вітримсько) – назви неістот ч. або с. роду, нерухомий наголос на основі, повна парадигма, у Д. та М. в. однини – флексії *-у / -ові*, у Кл. в. однини – закінчення *-у / -о*, у Н., З., Кл. в. множини *-а*, у Р. в. множини *вітримськ*. За таким зразком варто відмінювати *чоботимсько, ножимсько* (від *ніж*), *голосимсько, чемодамнисько, тютюнимсько, кулачимсько, замчимсько, кожушимсько, чубимсько, сніжимсько* тощо.

ЕПК № 21 (Беремзко) – назви неістот чоловічого роду, нерухомий наголос на основі, неповна парадигма – тільки форми однини, у Д. та М. в. однини – флексії *-у / -ові*, у Кл. в. однини – закінчення *-у*. До цього ЕПК належать ойконіми на *-ко, -енко*: *Воронемко, Олемсько, Заламзько, Чернемко, Горбатемко, Шевчемко, Осипемко*, утворені переважно від прізвищ осіб.

ЕПК № 22 (Дніпром) – назви неістот (у функції зразкового слова – гідронім), неповна парадигма – лише форми однини, у Р. в. однини – флексія *-ам*, у Д. в. однини – флексії *-ум / -омві*, у М. в. однини *-ім / -омві / -ум*, у Кл. в. однини – *-е*: *Днімпре*. У всіх формах, крім Кл. в., наголошена флексія. Чергування */р/ – /р'/* перед закінченням *-ім* в М. в. однини.

Отже, система словозміни іменників II відміни чоловічого роду твердої групи на *-о* охоплює 22 ЕПК, які ґрунтуються на таких чинниках: частиномовній належності, маркованості категорією чоловічого, чоловічого або середнього роду, однотипності наголошування, наявності однакових закінчень в усіх відмінкових формах, їх особливого порядку, повних або неповних парадигм, уживанні варіантних флексій, зв'язаних форм Н., З. та Кл. в. множини, лексичному значенні, належності до назв неістот, істот-осіб, істот-неосіб, власних чи загальних, конкретних або абстрактних, впливі словотворчого суфікса чи фіналі основи, впливі прийменника на вибір закінчення, однакових чергуваннях голосних і приголосних фонем.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВТС – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпін: ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.

ГСУЛМ – Граматичний словник української літературної мови. Словозміна / В. І. Критська, Т. І. Недозим, Л. В. Орлова та ін.; відп. ред. Н. Ф. Клименко. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2011. – 760 с.

Зп – Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. / гол. ред. колегія: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1967–1974. –.

Запорізька область / ред. колегія тому: В. І. Петрикін (голова) та ін. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. – 765 с.

СТУМ – Словник труднощів української мови / Д. Г. Гринчишин, А. О. Капелюшній, О. М. Пазяк та ін.; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К.: Радянська школа, 1989. – 336 с.

СУ – Словники України – інтегрована лексикографічна система / В. А. Широков, І. В. Шевченко, Н. М. Сидорчук та ін. – К.: Український мовно-інформаційний фонд, 2001–2010.

СУМ – Словник української мови: т. I–XI. – К.: Наукова думка, 1970–1980. –.

Т. IX С. – 1978. – 916 с.

БІБЛІОГРАФІЯ

Авдєєва С. Л. – Див.: Ковтюх С. Л.

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору) / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 416 с.

2. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові : на матеріалах пам'яток XVI ст. / І. М. Керницький. – К. : Наукова думка, 1967. – 288 с.

3. Авдєєва С. Л. Становлення системи словозміни ойконімів української мови : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Авдєєва Світлана Леонідівна. – Дніпропетровськ, 1997. – 253 с.

4. Ковтюх С. Л. Словозмінна парадигматика українських прізвищ : [монографія] / С. Л. Ковтюх, О. М. Кашпалян ; за ред. С. Л. Ковтюх. – Кіровоград : Полімед-Сервіс, 2012. – 256 с.

5. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові / І. Г. Матвіяс. – К. : Радянська школа, 1974. – 184 с.

6. Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови / С. П. Самійленко. – К. : Радянська школа, 1964. – Частина I. – 1964. – 234 с.

7. Сімович В. Українські йменики чоловічого роду на -о в історичному розвитку й освітленні / В. Сімович ; під загальною редакцією д-ра Василя Сімовича [Праці українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі] : науковий збірник. – Прага, 1929. – Т. I. – С. 305–369.

8. Тараненко О. О. Словозміна української мови / О. О. Тараненко. – Нунегуа, 2003. – 199 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Світлана Ковтюх – кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: граматика, лексикологія, ономастика, морфологічна парадигматика сучасної української мови.